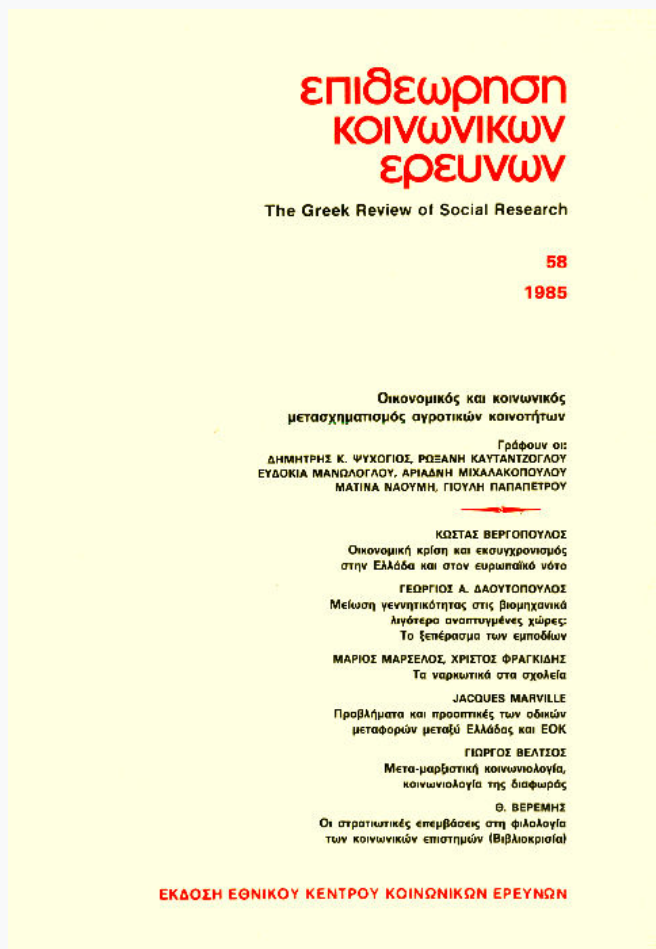


The Greek Review of Social Research

Vol 58 (1985)

58



Ζαβέρδα: Εποικισμός και πρώιμη μετανάστευση

Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, Γιούλη Παπαπέτρου

doi: [10.12681/grsr.804](https://doi.org/10.12681/grsr.804)

Copyright © 1985, Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, Γιούλη Παπαπέτρου



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Ψυχογιός Δ. Κ., & Παπαπέτρου Γ. (1985). Ζαβέρδα: Εποικισμός και πρώιμη μετανάστευση. *The Greek Review of Social Research*, 58, 55–72. <https://doi.org/10.12681/grsr.804>

Δημήτρης Κ. Ψυχογιός,* Γιούλη Παπαπέτρου*

ZABERDA: ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Η δημογραφική και οικιστική εξέλιξη της Ζαβέρδας¹ είναι κυρίως το αποτέλεσμα πολλαπλών κινήσεων στο χώρο: ο σημερινός οικισμός λειτούργησε τα τελευταία 150 χρόνια (από την ίδρυση δηλαδή του ελληνικού κράτους) από τη μια ως πόλος έλξης πληθυσμών γειτονικών ή μακρινών, και από την άλλη ως πηγή μεταναστευτικών ρευμάτων που έφτασαν μέχρι την Αυστραλία ή την Αμερική. Η ακριβής μελέτη αυτών των πληθυσμιακών εισροών και εκροών είναι εξαιρετικά δύσκολη. Και γιατί τα διοικητικά όρια της κοινότητας (που σ' αυτά αναφέρονται τα αποτελέσματα των επίσημων απογραφών) έχουν πολλές φορές αλλάξει και γιατί τα στοιχεία που υπάρχουν (στο αρχείο της κοινότητας) είναι ελλιπή, με αποτέλεσμα να απαιτείται εξαντλητική συνεργασία με τους ίδιους τους κατοίκους για να μπορέσει κανείς ν' αποκτήσει ψήγματα έστω πληροφοριών που ν' αφορούν στο πρόσφατο ή απομακρυσμένο παρελθόν. Η οικιστική της ανάπτυξη από την άλλη καθορίστηκε όχι μόνο απ' αυτές τις ευρύτερες μετακινήσεις αλλά και από τη μεταφορά και συγχώνευση οικισμών που ανήκαν στο διοικητικό πλάσμα «Κοινότης Ζαβέρδας» (για την ακρίβεια, Παλαίρου) και που στις απογραφές πότε τους συναντάμε ως ιδιαίτερες οντότητες, πότε συγχωνευ-

* Ερευνητές στο ΕΚΚΕ.

1. Η προέλευση της ονομασίας Ζαβέρδα (οι κάτοικοι το προφέρουν και Ζαβέρτα· σε συμβολαιογραφικά έγγραφα του 1836 - 1846 αναγράφεται και ως Τσαβέρδα, Τζαβέρδα, Τσαβέρτα, Τζαβέρτα) μας είναι άγνωστη. Σε χρυσόβουλο του Δεσπότη της Ηπείρου Συμεών Παλαιολόγου του Σέρβου που εκδόθηκε το 1361 για να επιβεβαιώσει ποιες περιοχές ανήκουν στο Δούκα της Άρτας Ουρσίνο, γιατί τα σχετικά έγγραφα είχαν καεί κατά την πυρκαγιά που είχε καταστρέψει την Άρτα εκείνη την εποχή, αναφέρεται ότι ο Δούκας κατέχει, μεταξύ άλλων, «την Αγίαν Μαύραν μετά της Λευκάδος, την Περατιάν εν τω θέματι Ξηρομέρου, μετά του Παραδείσου και των Ζαβερδών». Αραβαντινός (1856, 310). Άλλη Ζαβέρδα (ή Ζαβέρδες) στο Ξηρόμερο δεν υπάρχει. Επιπλέον ό-πως μας πληροφορήσαν οι Ζαβερδιανοί, το γειτονικό χωριό Μοναστηράκι ονομαζόταν παλιότερα και Παραδείσι. Η λογιότατη ονομασία *Πάλαυρος* αποδόθηκε στη Ζαβέρδα με διοικητική απόφαση το 1836 (Χουλιάρκης, 1973: 114) λόγω του ότι στην περιοχή (κοντά στο διαλυμένο οικισμό Κεχροπούλα) βρίσκονται τα ερείπια της αρχαίας Παλαίρου.

μένους με την ονομασία Ζαβέρδα (Πάλαιρος). Αν στα παραπάνω προσθέσουμε και το γεγονός ότι οι περισσότεροι ίσως από τους κατοίκους των οικισμών αυτών ασκούν στη διάρκεια του 19ου αιώνα τη νομαδική και μεταβατική κτηνοτροφία (transhumance) κι επομένως το αν θα απογραφούν στους οικισμούς αυτούς ή σε κάποιους άλλους (ορεινούς) εξαρτάται από τις προδιαγραφές της απογραφής, προκύπτει εναργέστερα η πολυπλοκότητα του προβλήματος.

Παρ' όλα αυτά, τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας επιτρέπουν να χαράξουμε με αδρές γραμμές τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της πληθυσμιακής συγκρότησης της Ζαβέρδας μέσα από διαδικασίες που δεν θεωρούμε πως αποτελούν εξαίρεση αλλά —αντίθετα— είναι ενδεικτικές των μετακινήσεων που έγιναν κατά το 19ο αιώνα στον πεδινό χώρο της Δυτικής Ελλάδας. Χώρο που προσδιορίζεται, ως προς την πληθυσμιακή του εξέλιξη, από την ύπαρξη τόσο των κεντρικών ορεινών όγκων όσο και των νησιών του Ιονίου.

ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΩΝΕΥΣΗ ΤΟΥΣ

Στους Πίνακες 1 και 2 παραθέτουμε τα στοιχεία σχετικά με τους οικισμούς που υπήρξαν, ή υπάρχουν, στον σημερινό γεωγραφικό χώρο της Ζαβέρδας.² Ο Πίνακας 1 συγκροτήθηκε με βάση τις διάφορες διοικητικές αποφάσεις που καθόρι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Οικισμοί περιοχής Ζαβέρδας με βάση διοικητικές αποφάσεις

1836	1840	1845	1912
Ζαβέρδα	Ζαβέρδα	Ζαβέρδα	Ζαβέρδα
Πογωνιά	Πογωνιά	Πογωνιά	Πογωνιά
Κεχροπούλα	Κεχροπούλα	Κεχροπούλα	Αγ. Δημήτριος
	Κονιδάρι	Κονιδάρι	Καρνά
		Αγ. Δημήτριος	Κόλυμπος
			Ρούνες
			Σκλάβαινα
			Στενό

Πηγές: 1836 - 1845 Χουλιάρκης Μ. (1973, Α1: 114, 135, 147, 227)
1912: Χουλιάρκης (1973, Β', 7)

2. Ως «γεωγραφικό χώρο της Ζαβέρδας» εννοούμε την περιοχή που βόρεια ορίζεται από τη λίμνη Βουλκαριά και τους λόφους της Βόνιτσας, νότια από το Ιόνιο και τον Τσερεκά, ανατολικά από το Μοναστηράκι και δυτικά από τους λόφους της Στερεάς που αντικρίζουν τη Λευκάδα (βλ. Χάρτη). Πρόκειται ουσιαστικά για έναν μεγάλο κάμπο (παλιότερα ήταν λόγγος και βάλτος), που περικλείεται από τη Βουλκαριά και τη θάλασσα και χαμηλούς λόφους που γρήγορα καταλήγουν σε βουνά. Γύρω από τον κάμπο αυτό, στους λόφους επάνω ή στους πρόποδες τους, βρίσκονται οι οικισμοί που αναφέρονται στους Πίνακες 1 και 2. Η σημερινή κοινότητα Παλαιρίου περιλαμβάνει μόνο τους οικισμούς Ζαβέρδα και Σκλάβαινα.

ζαν τα όρια των δήμων και κοινοτήτων της χώρας, ο Πίνακας 2 με βάση τα αποτελέσματα των εκάστοτε απογραφών. Συνοπτικά, η διοικητική ιστορία της κοινότητας έχει ως εξής:

Το 1836 συγκροτείται ο βραχύβιος δήμος Παλαίρου που περιλαμβάνει τη Ζαβέρδα (πρωτεύουσα του δήμου), την Περατιά, την Πλαγιά, την Κεχροπούλα, την Πογωνιά, τον Άγιο Ηλία (Χουλιάρακης, 1973: 114). Το 1840 ο δήμος Παλαίρου θα ενταχθεί στο δήμο Ανακτορίων με πρωτεύουσα τη Βόνιτσα. Ο νέος ευρύτερος δήμος περιλαμβάνει, εκτός από τους οικισμούς που αναφέραμε, και τον Άγιο Βασίλειο (Θύριο), Ντερσοβά (Σπάρτο), Μοναστηράκι, Παλιάμπελα, Παλίμπη (Δρυμός), Χελοβίβαρο (Άγιος Νικόλαος) (Χουλιάρακης, 1973:135). Το 1912 θα διαλυθούν οι δήμοι σε όλη τη χώρα και θα δημιουργηθούν μικρότερες διοικητικές ενότητες, οι κοινότητες (οι πρωτεύουσες των πρώην δήμων θα κρατήσουν συνήθως τον ίδιο τίτλο). Έχουμε, λοιπόν, το 1914 την Κοινότητα

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εξέλιξη πληθυσμού οικισμών περιοχής Ζαβέρδας

Οικισμός	Έτος													
Ζαβέρδα	1844	1851	1861	1879	1889	1896	1907	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981
Πογωνιά	1108	1000	1231	1488	1729	1726	1695	1850	1901	1724	1919	1995	1873	2039
Κονδάρι	111	109	34		206	181	235	206	231	268	380	357	333	225
Κεχροπούλα		8	98	66	181	10								
Κόλυμπος						42	174							
Παλιοχώρι							76							
Καρνά						43	25	128	110	72	137	57		
Ρούνες						13	60							
Σκλάβαινα						191	218	223	212	168	223	255	253	361
Στενό						84	113	141	140	138	186	269	130	110
Μεσοπήγαδο										162	157	25		
ΣΥΝΟΛΟ	1219	1117	1363	1554	2116	2290	2596	2548	2594	2532	3002	2958	2589	2735

Πηγές: Απογραφές πληθυσμού και Μ. Χουλιάρακης (1973, ΑΠ)

Ζαβέρδας που την αποτελούν οι οικισμοί: Ζαβέρδα, Κόλυμπος, Κεχροπούλα, Σκλάβαινα, Καριά, Ρουνιές, Μεσοπήγαδο, Μπουκοβίνα, Πογωνιά, Στενό (ΚΕΔΚΕ, 1961: 130 - 131). Το 1927 θα μετονομαστεί σε κοινότητα Παλαίρου και το 1933 θα αποσχιστούν η Πογωνιά και το Στενό και θ' αποτελέσουν την κοινότητα Πογωνιάς.

Οι ίδιοι οι κάτοικοι αναφέρονται και σε άλλους οικισμούς που υπήρξαν παλιότερα και δεν καταγράφονται στα επίσημα έγγραφα, ίσως γιατί είχαν διαλυθεί πριν την επανάσταση: Κιάφα, Λιβούτβα, Καλάμι (το τελευταίο στην περιοχή της Πογωνιάς). Θεωρούν ως πρώτη κοιτίδα του χωριού τους τα Λιβούτβα, το-

ποθεσία που βρίσκεται πίσω από τον Τσερεκά και φτάνει κανείς εκεί ακολουθώντας το λαγκάδι που διασχίζει το χωριό. Σε κάποια (απροσδιόριστη, πριν την επανάσταση όμως) εποχή το χωριό μεταφέρεται στη σημερινή τοποθεσία Παλιοχώρι, κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Δημητρίου, σε απόσταση τριών περίπου χιλιομέτρων (30 λεπτά) από τη σημερινή Ζαβέρδα.

Μετά την επανάσταση αρχίζει νέα μετακίνηση από το Παλιοχώρι προς τη σημερινή θέση του χωριού. Ορισμένες από τις οικογένειες μετακινούνται απευθείας από το Παλιοχώρι στον Κόλυμπο, τη σημερινή παραλία της Ζαβέρδας, όπου φαίνεται πως υπήρχαν ήδη κάποια κτίσματα — μια που ο όρμος της Ζαβέρδας χρησιμοποιούνταν ως πρόχειρο λιμάνι. Οι περισσότεροι από όσους πήγαν στον Κόλυμπο συνδύασαν την κατοικία με το άνοιγμα στο κατώι του σπιτιού κάποιου μικρομάγαζου: εμπορικού, ταβέρνας, τσαγκάρικου, φούρνου. Άλλες οικογένειες θα προτιμήσουν την εγκατάσταση ανατολικότερα (στο «Χωριό»), μέσα στα όρια του σημερινού οικισμού αλλά σε απόσταση 15 λεπτών περίπου από τον Κόλυμπο και βόρεια από το Λαγκάδι. Ανάμεσα στους δύο οικισμούς υπάρχει μια ακατοίκητη έκταση (η «Βατιά») που θα εποίκιστεί σιγά σιγά από τις υπόλοιπες οικογένειες που εγκαταλείπουν το Παλιοχώρι — που κάνουν πρώτα όμως έναν ενδιάμεσο σταθμό: θα κατοικήσουν για κάποιο διάστημα στην Μπουκοβίνα, λόφο που βρίσκεται στο μέσο περίπου της διαδρομής ανάμεσα στο Παλιοχώρι και τη σημερινή Ζαβέρδα.³

Όσο διαρκεί αυτή η μετακίνηση δημιουργείται ένας νέος οικισμός ακόμα πιο ανατολικά από το «Χωριό» και σε απόσταση 30 λεπτών περίπου απ' αυτό, το «Μεσοπήγαδο». Αργότερα, στα τέλη του 19ου αιώνα, θα δημιουργηθεί κι ένας άλλος νότια κοντά στον Αϊ-Δημήτρη. Αυτός ο τελευταίος σχηματίζεται όπως δείχνει και τ' όνομά του (Μπουρδουβαλείκα), από ένα μόνο σόι μεταβατικών κτηνοτρόφων. Οι κάτοικοι του Μεσοπήγαδου είναι κυρίως κτηνοτρόφοι και μπορούμε μάλλον να είμαστε βέβαιοι πως το αποτέλεσαν οικογένειες νομάδων ή μεταβατικών κτηνοτρόφων που αποφάσισαν να εγκατασταθούν μόνιμα στην περιοχή. Αντίθετα, οι πρώην κάτοικοι του Παλιοχωριού ήταν κυρίως γεωργοί και γρήγορα πολλοί απ' αυτούς στράφηκαν προς τα επαγγέλματα και το εμπόριο. Η μετακίνηση από το Μεσοπήγαδο προς τη Ζαβέρδα θα γίνει πολύ πιο αργά: ενώ

3. Η προφορική αυτή παράδοση του χωριού επιβεβαιώνεται από έγγραφο του συμβολαιογράφου Βόνιτσας (φάκελος 1845, αρ. 198). Ο Χρ. Βαρζέλης, ιατρός, κάτοικος Ζαβέρδας (από τους μεγάλους γαιοκτήμονες της εποχής — και προεπαναστατικά: την εποχή εκείνη μάλλον είχε εγκατασταθεί στη Βόνιτσα) καταθέτει «διαμαρτύρησιν» στον ειρηνοδίκη Βονίτσης, διότι «οι διαληφθέντες (αναφέρονται 26 ονόματα) αντιδικοί σκοπόν προθέμενοι να καταπατήσωσι την εις την θέσιν Μπουκοβίνα... καιμένην ιδιοκτησίαν μου, ήρχισαν προ χρόνων και έπηξαν καλύβας εκείσε και ως εκ τούτου γίνονται υπαίτιοι επαισθητής βλάβης εις τα συμφέροντά μου, μη δυνάμενος να καλλιεργήσω πλησίον και γύρωθεν των καλυβών». Ζητά, λοιπόν, είτε να καταστρέψουν τις καλύβες και να φύγουν μέσα σε τρεις μήνες είτε να τον αποζημιώσουν για τη ζημιά που υφίσταται. Δεν φαίνεται όμως να ικανοποιήθηκαν οι απαιτήσεις του Βαρζέλη.

το Παλιοχώρι αλλά και η Μπουκοβίνα έχουν ουσιαστικά εγκαταλειφθεί στις αρχές του 20ού αιώνα, το Μεσοπήγαδο θα εξαφανιστεί ως οικισμός μετά τον τελευταίο πόλεμο. Οι περισσότεροι από τους κατοίκους του εγκαταστάθηκαν νότια από το λαγκάδι που χωρίζει το χωριό, στη γειτονιά που ονομάζεται Σκορδοχώρι. Μέχρι το 1970, οι περισσότεροι από τους Σκορδοχωρίτες έμεναν σε πρόχειρα πλινθόκτιστα σπίτια ή και καλύβια. Τα στεγαστικά δάνεια, τα εμβάσματα των μεταναστών και των ναυτικών θα δώσουν όμως στη συνέχεια εντελώς διαφορετική όψη στην περιοχή. Σήμερα, ο Κόλυμπος, η Βατιά, το «Χωριό», το Σκορδοχώρι αποτελούν ένα ενιαίο οικιστικό (αλλά όχι και αρχιτεκτονικό) σύνολο, τη σημερινή Ζαβέρδα.

Με βάση όσα προηγήθηκαν πρέπει να υποθέσουμε πως όταν οι πηγές του 19ου αιώνα μιλούν για Ζαβέρδα εννοούν αρχικά μεν το Παλιοχώρι, στη συνέχεια δε και τους υπόλοιπους οικισμούς (Μπουκοβίνα, Μεσοπήγαδο, Κόλυμπος, Χωριό) που δημιουργήθηκαν είτε από την αποσύνθεση του Παλιοχωριού είτε από την εγκατάσταση νέων κατοίκων. Οι υπόλοιποι οικισμοί που αναφέρονται στους Πίνακες 1 και 2 αποτελούσαν πάντα διακεκριμένους οικισμούς και η αναγραφή τους στις διοικητικές αποφάσεις ή απογραφές αποτελεί ένδειξη για το χρόνο δημιουργίας - εγκατάλειψής τους. Σήμερα υπάρχουν μόνο η Ζαβέρδα, τα Σκλάβαινα, η Πογωνιά, το Στενό. Το Κονιδάρι φαίνεται να διαλύθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα. Ορισμένες από τις οικογένειες εγκαταστάθηκαν στη Ζαβέρδα, άλλες στα γύρω χωριά. Η Κεχροπούλα διαλύθηκε στις αρχές του 20ού και τον πληθυσμό της μοιράστηκαν η Ζαβέρδα, η Πογωνιά, η Περατιά. Η Καρού έζησε κι αυτή μέχρι τη δεκαετία του '60. Η αποσύνθεσή της άρχισε μεταπολεμικά, όταν ξέσπασε μια αιματηρή εχθροπάθεια ανάμεσα σε οικογένειες του χωριού. Οι περισσότεροι από τους κατοίκους της εγκαταστάθηκαν στη Βόνιτσα. Φαίνεται πως και τα Σκλάβαινα σύντομα θα πάνου να υπάρχουν αφού οι σεισμοί του 1982 ισοπέδωσαν σχεδόν το χωριό και η κοινότητα παραχώρησε στους κατοίκους τους χώρο μέσα στα όρια του οικισμού της Ζαβέρδας για να χτίσουν κατοικίες. Και έτσι, από τους πολυάριθμους οικισμούς που δημιουργήθηκαν στο χώρο της Ζαβέρδας θα υπάρχουν στο άμεσο μέλλον μόνο τρεις: η σημερινή Ζαβέρδα, η Πογωνιά, το Στενό.

Ο ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΣ

Οι Πίνακες 1 και 2 δημιουργούν το ερώτημα αν ο πολλαπλασιασμός των οικισμών που παρατηρείται ως τις αρχές του 20ού αιώνα είναι πραγματικός ή πλασματικός — αν δηλαδή ορισμένοι απ' αυτούς (όπως οι Ρούνες, η Καρού, τα Σκλάβαινα) δημιουργούνται πράγματι κατά τη διάρκεια του 19ου (όπως είδαμε

ότι όντως συνέβη με την Μπουκοβίνα, το Μεσοπήγαδο, τον Κόλυμπο κλπ.) ή αν απλώς παραλείφθηκαν στις πρώτες καταγραφές. Αλλά ακόμη και αν παραλείφθηκαν αυτό θα πρέπει να σημαίνει είτε ότι ήταν ασήμαντοι ακόμα για ν' αναφερθούν είτε ότι δεν αποτελούσαν ακόμη μόνιμους οικισμούς αλλά πρόχειρες εγκαταστάσεις μετακινούμενων γεωργοκτηνοτρόφων.⁴ Η εμφάνιση επομένως (ή η μεγέθυνση) αυτών των οικισμών είναι ευρύτερο φαινόμενο από τη συγχώνευσή τους στη σημερινή Ζαβέρδα που μελετήσαμε προηγουμένως. Από μακροσκοπική άλλωστε σκοπιά αυτές οι συγχωνεύσεις περνούν συνήθως απαρατήρητες, όταν μάλιστα εντοπίζονται στα πλαίσια της διοικητικής μονάδας «κοινότητα», στην οποία αναφέρονται συνήθως οι στατιστικές πληθυσμού, γεωργίας - κτηνοτροφίας, τα εκλογικά αποτελέσματα κλπ.

Οι μικρές εμβέλειες, λοιπόν, διαδικασίες που οδήγησαν στη μορφοποίηση της σημερινής Ζαβέρδας έχουν τις ρίζες τους (ή διασταυρώνονται απλώς μ' αυτά) σε ευρύτερα ρεύματα μετακινήσεων που παρατηρούνται κυρίως στο «μακρύ» 19ο αιώνα, δηλαδή μέχρι τους βαλκανικούς πολέμους, στην περιοχή της.⁵ Πρόκειται, σ', ότι αφορά στον εποίκισμό, για ένα ρεύμα που ξεκινά από τα βουνά της Ηπείρου, ένα δεύτερο που έρχεται από τα Ιόνια (και κυρίως από τα βουνά της γειτονικής Λευκάδας) και ένα τρίτο που πηγάζει από το κοντινό, ορεινό, Ξηρόμερο.

Οι Πίνακες 2 και 3 και το Σχήμα 1 δείχνουν με σαφήνεια πως κατά το τε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

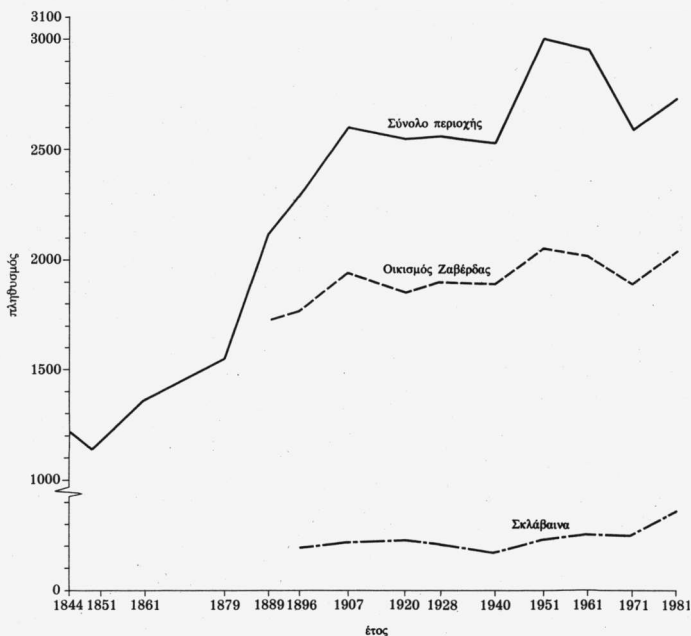
*Ρυθμοί ετήσιας μεταβολής πληθυσμού
(%)*

<i>Περίοδος</i>	<i>Περιοχή Ζαβέρδας</i>	<i>Υπόλοιπη επαρχία Βονίτσας/Ξηρομέρου</i>	<i>Στερεά Ελλάς (χωρίς την Αττική)</i>
1844 - 1861	0,7	1,2	1,3
1861 - 1879	0,7	1,1	1,4
1879 - 1889	3,1	1,9	1,2
1889 - 1896	1,1	0,3	1,2
1896 - 1907	1,1	1,3	0,7
1907 - 1920	-0,1	0,8	0,4
1920 - 1928	0,2	1,4	1,7
1928 - 1940	-0,2	0,2	1,0

4. Από τα έγγραφα του συμβολαιογραφείου Βονίτσας της περιόδου 1836 - 1846 που ελέγξαμε, προκύπτει η ύπαρξη της Κεχροπούλας ως οικισμού, δεδομένου ότι συναντάμε ονόματα με την ένδειξη «κάτοικος Κεχροπούλας». Το Κονιδάρι δεν το συναντήσαμε ούτε το Στενό ή το Μεσοπήγαδο. Οι Ρούνες (ή Ρούνεσι), τα Σκλάβαινα και η Καρνά απαντούν ως τοπωνύμια. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις αναφέρονται ως περιοχές όπου «βλαχοποιμένες» (δηλαδή νομάδες ή ημινομάδες κτηνοτρόφοι) νοικιάζουν από κάποιους λιβάδια.

5. Η μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων δεν επηρέασε την περιο-

ΣΧΗΜΑ 1 Πληθυσμιακή εξέλιξη Ζαβέρδας



λενταίο τέταρτο του 19ου αιώνα οι οικισμοί και ο πληθυσμός αυξάνονται με ρυθμούς που ξεπερνούν κατά πολύ τη φυσική αύξηση του πληθυσμού.⁶ Οι οικισμοί που θεωρούνται άξιοι αναφοράς έχουν γίνει 8 το 1896 και αν συνυπολογίσουμε το Μεσσήγαδο, την Μπουκοβίνα, τα Μπουρδουβαλέικα και το Παλιοχώρι (που υπάρχουν αλλά δεν αναφέρονται) φτάνουμε στους 12. Ο πληθυσμός

χή που μελετάμε. Πόντιοι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν μόνο βόρεια της Βουλκαριάς, στην περιοχή που βρισκόταν παλιά ο οικισμός Χελοβίβαρο, όπου ο σημερινός οικισμός Άγιος Νικόλαος.

6. Οι ρυθμοί φυσικής αύξησης του πληθυσμού, κατά τού 19ου αιώνα πρέπει να είναι πολύ υψηλότεροι από αυτούς που δίνουν τα επίσημα στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία την περίοδο 1860 - 1885 κυμαίνονται μεταξύ 0,7% - 0,8% (Polyzos, 1947:41). Ο Βαλαώρας υπολογίζει πως ο ρυθμός ετήσιας αύξησης από 1,24% το 1865 φτάνει το 1,69% το 1880 για να καταλήξει 0,79% το 1910, για το σύνολο της χώρας (Valaoras, 1960).

έχει υπερδιπλασιαστεί μεταξύ 1844 - 1907 αλλά, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 3, η μεγαλύτερη αύξηση παρουσιάζεται τη δεκαετία 1879 - 1889: η περιοχή της Ζαβέρδας αυξάνει τον πληθυσμό της κατά 36% μέσα σε δέκα χρόνια.⁷

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 4, τα 2/3 σχεδόν του σημερινού πληθυσμού της Ζαβέρδας είναι απόγονοι οικογενειών που εγκαταστάθηκαν μεταξύ του 1830 και του 1915 (δεδομένου ότι και τα Σκλάβαινα ιδρύθηκαν γύρω στο 1870 από Ηπειρώτες μετακινούμενους κτηνοτρόφους). Τα Επτάνησα συνεισφέρουν κατά 15% στον σημερινό πληθυσμό της και η Ήπειρος κατά 30%. Αν προσθέσουμε στους Ηπειρώτες και τους προερχόμενους από τα χωριά της Βουλκαριάς (τα οποία δεν αποτελούσαν, όπως φαίνεται, παρά ενδιάμεσο σταθμό), και του Ξηρόμερου, οι εσωτερικοί ορεινοί όγκοι προικισμένοι τη Ζαβέρδα με το 50% σχεδόν του σημερινού της πληθυσμού.⁸

Από τις αρχές του 20ού αιώνα όμως ο εποικισμός σταματά, όπως μας δείχνουν τόσο ο Πίνακας 4 όσο και το Σχήμα 1. Επιπλέον, η μεγάλη πλειοψηφία όσων εγκαταστάθηκαν κατά το μεσοπόλεμο, ή και πρόσφατα, στη Ζαβέρδα είναι παντρεμένοι με Ζαβερδιανές, ήρθαν δηλαδή στο χωριό «σαν γαμπροί», στα πλαίσια (όχι πολύ συνηθισμένων βέβαια, αλλά υπαρκτών σε όλη τη χώρα) γαμήλιων ανταλλαγών γυναικοτοπικής εγκατάστασης (uxorilocalite, σόγαμπροι στην καθομιλουμένη), που δεν συνδέονται αναγκαστικά με ευρύτερα μεταναστευτικά ρεύματα.

Όπως θα περίμενε κανείς ο αριθμός των νοικοκυριών ανά σόι είναι υψηλότερος για τους «πρωτοκάτοικους» (με εξαίρεση τα Σκλάβαινα) και ελάχιστος για τους πρόσφατα εγκατεστημένους, αποτέλεσμα του διαφορετικού χρόνου παρα-

7. Οι αιτίες αυτής της μεγάλης αύξησης μας είναι άγνωστες. Η πιο λογική υπόθεση είναι πως η απελευθέρωση της γειτονικής περιοχής της Άρτας το 1881 (και ιδιαίτερα του ορεινού όγκου των Τζουμέρκων) διευκόλυνε την εγκατάσταση των μετακινούμενων κτηνοτρόφων κατοίκων ορεινών χωριών. Το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις σημερινές οικογένειες της Ζαβέρδας που έχουν ηπειρωτική καταγωγή προέρχονται από τις πιο βόρειες περιοχές της Ηπείρου, που απελευθερώθηκαν το 1912, δεν ανατρέπει αυτήν την εκδοχή δεδομένου ότι δεν γνωρίζουμε την καταγωγή των κατοίκων της Πογωνιάς, του Στενού και των άλλων οικισμών που διαλύθηκαν εν τω μεταξύ και μέρος των κατοίκων τους μετακινήθηκαν έξω από τα όρια της περιοχής Ζαβέρδας.

8. Η «ανδροκρατική μεροληπτικότητα» του συλλογισμού που προηγήθηκε είναι προφανής, μια που ορίζουμε την καταγωγή κάθε οικογένειας μέσω του σογιού, με πατρογραμμικά δηλαδή κριτήρια, αδιαφορώντας για την καταγωγή της μητέρας. Τα στοιχεία μας θα ήταν σωστά μόνο αν καθεμιά από τις ομάδες που αναφέρουμε (Ηπειρώτες, Λευκαδίτες, Ξηρομερίτες κλπ.) ήταν ενδογαμική — κάτι που κάθε άλλο παρά συμβαίνει. Όμως, δεδομένου ότι κάθε ομάδα πρέπει να παραχωρούσε νύφες ανάλογα με το συνολικό αριθμό των μελών της, οι αναλογίες αυτές δεν θα πρέπει ν' αλλάζουν, έστω και αν «σταθμίσουμε» τα στοιχεία μας παίρνοντας υπόψη και την καταγωγή της μητέρας. Στο ίδιο το χωριό πάντως λαμβάνεται υπόψη η καταγωγή του γεννητόρα, και το σόι χαρακτηρίζεται π.χ. «Λευκαδίτες», έστω κι αν η γυναίκα του πρώτου έποικου ήταν Ζαβερδιανή. Φυσικά, η καταγωγή «μετρά» και έχει σημασία στο χωριό μόνο όταν η εγκατάσταση είναι πρόσφατη: ενώ δηλαδή ο έποικος και τα παιδιά του θεωρούνται (ανάλογα και με την καταγωγή της μητέρας) λίγο πολύ ξένοι, τα εγγόνια του οπωσδήποτε είναι «ντόπιοι». Αν πρόκειται για σόγαμπρο, και μάλιστα σε μεγάλο σόι, ήδη τα παιδιά θεωρούνται «ντόπιοι».

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Σύνθεση πληθυσμού κοινότητας Ζαβέρδας (1981)
με βάση την προέλευση

1. Πρόγονοι εγκατεστημένοι πριν το 1915

Προέλευση	Σόγια	Νοικοκυριά	Μέλη	Νοικοκυριά/ σόι	Μέλη/ νοικοκυριά
Πρωτοκάτοικοι	31	184	698	5,9	3,8
Επτάνησα	28	97	344	3,5	3,5
Ήπειρος	17	85	375	5,0	4,4
Βουλκαριά	13	42	182	3,2	4,3
Ξηρόμερο	10	38	159	3,8	4,2
Σκλάβαινα	7	56	315	8,0	5,6
Άγνωστη	8	19	80	2,4	4,2
Σύνολο 1	114	524	2143	4,6	4,1
	2. Πρόγονοι εγκατεστημένοι στο μεσοπόλεμο				
Σύνολο 2	10	15	54	1,5	3,6
	3. Εγκατεστημένοι μετά τον πόλεμο				
Σύνολο 3	25	26	103	1,0	4,0
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	149	562	2300	3,8	4,1

Παρατηρήσεις: Ο Πίνακας έγινε με βάση τα στοιχεία της απογραφής του 1981, τό «μητρώο δημοτών» του 1915 και το σημερινό δημοτολόγιο της κοινότητας. Η προέλευση κάθε σογιού προσδιορίστηκε από πληροφορίες των κατοίκων που ελέγχθηκαν από πολλαπλές διαφορετικές πηγές.

Οι Επτανήσιοι κατά 75% προέρχονται από τη Λευκάδα και κατά 15% από το Μεγανήσι. «Πρωτοκάτοικους» ονομάζουμε αυτούς που οι πρόγονοί τους υπήρχαν στο προεπαναστατικό «Παλιοχώρι». Προέλευση «Βουλκαριά» σημαίνει πως οι πρόγονοί τους ήρθαν από τα γειτονικά χωριά (Πογωνιά, Στενό, Πλαγιά, Περατιά) ή από τους οικισμούς που διαλύθηκαν (Κεχροπούλα, Καρυά, Ρούνες, Κονιδάρι). Από τις 15 οικογένειες, που πρόγονοί τους εγκαταστάθηκαν στο μεσοπόλεμο, 3 είναι από την Ήπειρο, 4 από τα Επτάνησα και 8 από το Ξηρόμερο. Από τις καινούριες, μεταπολεμικές οικογένειες, αν εξαιρέσει κανείς 12, που ο αρχηγός τους είναι δημόσιος υπάλληλος (και επομένως η διαμονή τους στο χωριό μάλλον προσωρινή), 3 είναι από τη Λευκάδα, 4 από το Ξηρόμερο κι οι υπόλοιπες από το Στενό ή την Πογωνιά. Οι Σκλαβιανιώτες προέρχονται κι αυτοί από την Ήπειρο.

Στην ανάλυση αυτή δεν περιλαμβάνονται Πογωνιά — Στενό που αποτελούν σήμερα ξεχωριστή κοινότητα. Η διαφορά που υπάρχει με βάση τα στοιχεία της απογραφής για τα Σκλάβαινα (361 κάτοικοι) οφείλεται στο ότι ορισμένα σόγια από τα Σκλάβαινα που έχουν παρακλάδια μέσα στη Ζαβέρδα έχουν περιληφθεί στους Ηπειρώτες.

μονής στην κοινότητα, γιατί για να δημιουργηθεί σόι απαιτούνται βέβαια πολλές γενιές.⁹ Αν δεν υπήρχε μετανάστευση και δημογραφική ανισορροπία (ή αν αυτά ήταν ομοίμορφα κατανεμημένα στα διάφορα σόγια), ο αριθμός νοικοκυριών κατά σόι θα αποτελούσε δείκτη του χρόνου ύπαρξης του σογιού. Τά Σκλάβαινα αποτελούν ειδική περίπτωση τόσο για τον υψηλό αριθμό οικογενειών/σόι (8,0) όσο και για τον υψηλό αριθμό μελών/νοικοκυριού (5,6) που ξεπερνούν κατά πολύ και τα δύο τους αντίστοιχους μέσους όρους (4,6 και 4,1) για τις οικογένειες που εγκαταστάθηκαν στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Θα πρέπει να τ' αποδώσουμε μάλλον στον κλειστό και απομονωμένο χαρακτήρα του οικισμού — που τον κάνει να μοιάζει περισσότερο με τα χωριά του ορεινού Ξηρόμερου παρά με την παραθαλάσσια, τουριστική Ζαβέρδα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης και οι διαφορές στο μέγεθος του νοικοκυριού ανάμεσα και στις υπόλοιπες κατηγορίες — ένδειξη ίσως του ότι τελικά η καταγωγή εξακολουθεί να έχει κάποια σημασία.

Φυσικά τα παραπάνω στοιχεία δεν αποτελούν παρά προσεγγίσεις γιατί αναφέρονται στις οικογένειες που υπήρχαν στο χωριό το 1981. Δεκάδες επώνυμα που αναφέρονται στο «μητρώο δημοτών» του 1915 και στο σημερινό δημοτολόγιο (που έγινε στη δεκαετία του '50) έχουν εξαφανιστεί από τη Ζαβέρδα. Πολλές απ' αυτές βέβαια κατοικούν στα γειτονικά χωριά Πογωνιά και Στενό, που από το 1933 αποτελούν χωριστή κοινότητα. Γι' αυτές τις οικογένειες και για πολλές άλλες που «έσβησαν» δεν ξέρουμε ούτε την προέλευσή τους ούτε τι απέγιναν. Κι ίσως να μην το μάθουμε ποτέ. Επιπλέον, πέρα από την «ανδροκρατική μεροληψικότητα» που παρουσιάζει η ανάλυσή μας δεν ξέρουμε αν το υπερπόντιο μεταναστευτικό ρεύμα των αρχών του 20ού αιώνα, για το οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω, ή τα προπολεμικά και μεταπολεμικά ρεύματα εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης έθιξαν ομοίμορφα τους κατοίκους, ανεξάρτητα από την καταγωγή τους. Λογικά, θα πρέπει να περιμένουμε πως οι έποικοι, λόγω της συντομότερης παρουσίας τους στο χωριό (που συνεπάγεται συνήθως και κατώτερη οικονομική κατάσταση) θα παρουσιάσουν μεγαλύτερη και πιο πρώιμη τάση για εγκατάλειψη του χωριού. Και θα πρέπει ίσως να περιμένουμε και διαφοροποιήσεις ως προς τον τόπο προορισμού: γιατί η μετοίκηση και η σταθερή εργασία στην Αθήνα είναι οπωσδήποτε προτιμότερη από την Αυστραλία, την Αμερική ή τα καράβια. Αλλά η δυνατότητα πρόσβασης σε τέτοιες σταθερές θέσεις (και ιδιαίτερα κρατικές) είναι κι αυτή διαφορετική κι εξαρτάται από την κατάσταση πριν τη μετανάστευση.

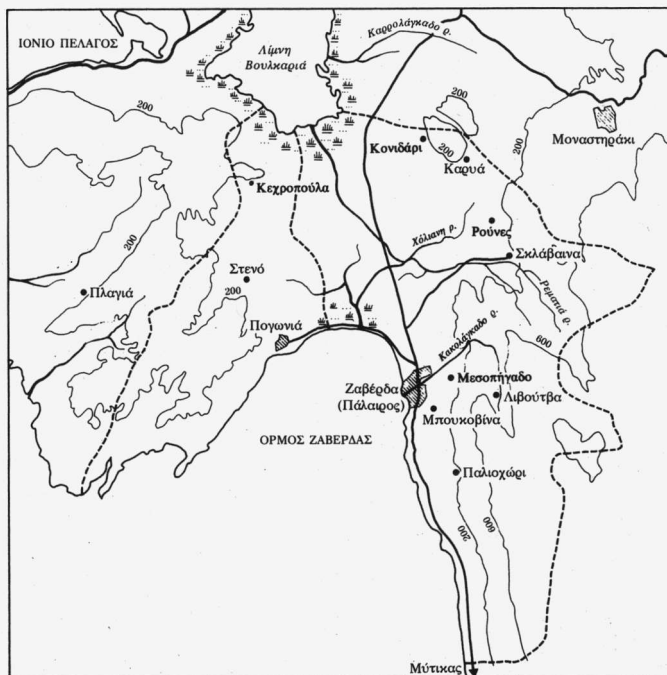
9. Τον όρο «πρωτοκατόικοι», για τα σόγια που υπήρχαν πριν το 1821, τον οφείλουμε στο γέροντα Βασίλη Ζουμή που τον ευχαριστούμε κι από αυτή τη θέση για την πολύτιμη συνεργασία του, όπως ευχαριστούμε και τους Σοφία Βλάχου, Ευφροσύνη Κουβαρά, Δημ. Μπαλατσούρα, Α. Χασακή, Γιάννη Ψυχογιό που μας βοήθησαν τόσο στον προσδιορισμό της καταγωγής των σογιών όσο και γενικότερα στη δουλειά μας στη Ζαβέρδα.

Οι Ηπειρώτες και οι Ξηρομερίτες, που στη διάρκεια του 19ου αιώνα εποικίζουν την περιοχή της Ζαβέρδας, είναι στη μεγάλη τους πλειοψηφία μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι (νομάδες, ημινομάδες, μεταβατικοί), που σιγά σιγά μετατρέπονται σε εδραίους γεωργοκτηνοτρόφους.¹⁰ Πρόκειται για μια διαδικασία που παρατηρείται την ίδια εποχή και σ' άλλες πεδινές περιοχές της χώρας. Η μόνιμη εγκατάσταση στον κάμπο δεν γίνεται αμέσως ούτε χωρίς δισταγμούς. Τόσο η Βουλγαρία όσο και τα έλη που υπήρχαν στο σημερινό κάμπο κάνουν το κλίμα ανθυγιεινό το καλοκαίρι.¹¹ Το Παλιοχώρι, η αρχική κοιτίδα της Ζαβέρδας, ίσως γι' αυτό το λόγο βρισκόταν μακριά από τη σημερινή του θέση. Άλλωστε, μέχρι τη δεκαετία του '60, πολλές οικογένειες του χωριού ανέβαιναν το καλοκαίρι στα Λιβούτβα ή στο Περγαντί, ακριβώς για να αποφύγουν τα καλοκαιρινά κλιματικά προβλήματα — που συγκεφαλαιώνονταν στα κουνούπια και την ελονοσία. Επιπλέον, δεν υπήρχε νερό για τα ζώα. Μόνο σ' ένα σημείο του κάμπου υπήρχε νερό το καλοκαίρι, αλλά κατά κανένα τρόπον δεν επαρκούσε για τα 25.000 πρόβατα που φιλοξενούσε στις αρχές του αιώνα η περιοχή. Οι γειτονικοί λόφοι και τα βουνά όμως πρόσφεραν νερό και τροφή κατά τους θερινούς μήνες για τα ζώα. Κι είναι πιθανό πως σε μια πρώτη φάση τις μετακινήσεις μεγάλης κλίμακας από τα βουνά της Ηπείρου προς τη Ζαβέρδα τις διαδέχθηκαν κοντινότερες μετακινήσεις ανάμεσα στον κάμπο και τα γειτονικά βουνά του Ξηρόμερου. Η εκδοχή αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι οι οικισμοί Καρυά, Σκλάβαινα, Ρούνες (που ιδρύονται τη δεύτερη πεντηκονταετία του 19ου αιώνα) είναι τοποθετημένοι στις

10. Νομάδες αποκαλούμε τους Σαρακατσαναίους και τους Καραγκούνηδες (Αρβανιτόβλαχους) που δεν έχουν σταθερές χειμερινές ή θερινές βοσκές. Ημινομάδες, αυτούς που έχουν μόνιμες θερινές βοσκές — είναι κάτοικοι δηλαδή ορεινών χωριών. Μεταβατικούς (transhumants), όσους μετακινούνται χωρίς τις οικογένειές τους (μετακινούνται δηλαδή μόνο οι βοσκοί με τα κοπάδια), που συνήθως ασχολούνται και με τη γεωργία. Βλ. σχετικά και Ψυχογιός — Παπαπέτρον (1984) και το άρθρο του Δ. Ψυχογιού στο παρόν τεύχος. Πρέπει να προσθέσουμε πως πολλά ιστορικά οικογενειών αναφέρουν πως ο γενάρχη που πρωτοεγκαταστάθηκε στη Ζαβέρδα ήταν φυγόδικος ή είχε εγκαταλείψει κάποιο άλλο χωριό για να αποφύγει αντεκδίκηση.

11. Ανώνυμος συγγραφέας (πιθανότατα ο Π. Χαλικιόπουλος ή ο εκδότης της *Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας*) αναφέρει σχετικά με το θέμα: «Η Ελλάς περικυκλούται πανταχόθεν υπό λιμνών και ελών... [εστίας] των περιοδικών πυρετών και άλλων νοσημάτων... Τα πεδινά μέρη υποφέρουν περισσότερο. Τα νοσήματα ταύτα είναι ενοχλητικότερα και επιβλαβέστερα εις τους εκ των υγιεινότερων κλιμάτων εις τας πεδιάδας προσερχομένους και παρασημάζοντας, ένεκα δε τούτου ολόκληροι πληθυσμοί εις αιωνίαν ευρίσκονται μετανάστασιν, απαραλλάκτους ως τα πρόβατα, και δεν δύνανται να συνοικισθώσιν οριστικώς, προς όφελος της γεωργίας, εις τας πεδιάδας αίτινες είναι έρημοι κατοίκων. Η πείνα και η χιών διάκουν αυτούς εκ των βουνών εις τας πεδιάδας, καθ' όλον τον χειμώνα, τα δε νοσήματα διάκουν αυτούς κατά το θέρος προς τα βουνά, τας υγιεινών μεν ταύτας πατρίδας των, αλλ' ολίγων γονίμους και μη δυναμένας να τους θρέψωσι» (Ανωνύμου, 1855:51).

Χάρτης περιοχής Ζαβέρδας



υπάρειες των Ακαρνανικών ορέων. Και από το γεγονός ότι ακόμη και σήμερα οι Σκλαβανιώτες και αρκετοί Ζαβερδιανοί ανεβάζουν το καλοκαίρι τα ζώα τους στο Περγαντί. Κι αντίστοιχα, η εξαφάνιση της Κεχροπούλας πρέπει να ερμηνεύεται από τους ίδιους λόγους: Στο βαθμό που οι βλαχοποιημένες που την αποτελούσαν μετατρέπονταν σε εδραίους γεωργοκτηνοτρόφους και σταματούν ν' ανεβαίνουν τα καλοκαίρια στα βουνά έπρεπε να την εγκαταλείψουν – μια που βρίσκεται πολύ κοντά στη Βουλκαριά.

Φυσικά, δεν υπάρχουν μόνο τα προβλήματα της νοσηρότητας που εμποδίζουν την εγκατάσταση στον κάμπο. Υπάρχει και το πρόβλημα της γαιοκτησίας, αν υπάρχει δηλαδή γη διαθέσιμη για εγκατάσταση, καλλιέργεια, βοσκή των ζώων. Φαίνεται πως, απ' αυτή την άποψη, μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα τα

πράγματα ήταν ευνοϊκά. Ιδιοκτησίες υπήρχαν μόνο στην περιοχή των λόφων. Δυτικά, προς την πλευρά της Κεχροπούλας — Στενού — Πογωνιάς ανήκαν στους απογόνους του αρματολού Τσόγκα. Ανατολικά, από το Παλιοχώρι μέχρι τα Σκλάβαινα, ήταν επίσης μεγαλύτερες ή μικρότερες ιδιοκτησίες Ζαβερδιανών, ενώ προς το Κονιδάρι υπήρχε μεγάλη έκταση που ανήκε στην οικογένεια Μανρομάτη της Κατούνας. Η λογγωμένη κι ελώδης γη ανάμεσα στη Βουλκαριά, τη θάλασσα και τους λόφους ήταν εθνική γη — κι επομένως ελεύθερη να εκχερσωθεί, να αποξηραθεί, να καλλιεργηθεί με την καταβολή βέβαια του «δικαιώματος επικαρπίας» προς το δημόσιο, που ήταν το 15% της σοδειάς. Κι από το 1871 και μετά μπορούσε, με την καταβολή του τιμήματος που το κράτος όρισε, να μετατραπεί σε προσωπική ιδιοκτησία. Όμως αυτή η περιοχή επειδή πλημμυρίζει το χειμώνα ήταν κατάλληλη μόνο για εαρινές (όψιμες) καλλιέργειες (καλαμπόκι, διμήνι, βαμβάκι κ.λπ.) ενώ το καλοκαίρι υποφέρει από την έλλειψη νερού, γιατί το νερό της Βουλκαριάς είναι υφάλμυρο. Στις προσπάθειες των εποίκων να κατακτήσουν τον κάμπο με τα τσαπιά, τις αξίνες και τα στοιχειώδη άροτρα θα προστεθούν οι προσπάθειες των Ράγκου - Γεροκωστόπουλου. Ηπειρώτες κι αυτοί, από τα Κατσανοχώρια κατεβαίνουν ως έμποροι στη Ζαβέρδα στα μέσα του 19ου αιώνα. Με συνεχείς αγοραπωλησίες, εκχερσώσεις και αποξηράνσεις θα σχηματίσουν τεράστια κτηματική περιουσία, που θ' απαλλοτριωθεί και θα μοιραστεί στους ακτήμονες το 1931.

Η περιγραφή που μας δίνει ο Α. Καράμπελας (1963) για την ίδρυση του χωριού Χάβαρι στην Ηλεία, θα βοηθήσει ίσως στην κατανόηση των αντίστοιχων διαδικασιών στη Ζαβέρδα.¹² Το 1853 κατεβαίνουν (για πρώτη φορά, λέει ο συγγραφέας) βοσκοί από τη Λάστα της Γορτυνίας στην τοποθεσία Χάβαρι της Ηλείας, τόπο «ακαλλιέργητον, ανεκμετάλλετον και κεκαλυμμένον από πολλά χαμόκλαδα και άγρια δενδρύλλια», όπου «κατέλαβον 4 λοφίσκους και αρκετήν έκτασιν γης». Πρόκειται για 10 - 11 κτηνοτρόφους που έμεναν Οκτώβριο - Απρίλιο στο Χάβαρι, σε πρόχειρες καλύβες χωρίς τις οικογένειές τους, και το καλοκαίρι ανέβαιναν ξανά στη Λάστα. Για τρία χρόνια συνεχίστηκε αυτό το πήγαιν' έλα χωρίς τις οικογένειες. Μετά τις πήραν μαζί τους «οπότε κατεσκεύασαν μονίμους καλύβας με πλέκην από βέργες, τον οποίον έχριον με πηλόν και με σκεπήν από ξιφάραν (χόρτο)». Σε λίγο κι άλλοι Λασταίοι συγγενείς «κατέλαβον οικόπεδα εις περιορισμένην έκτασιν» και έφτιαξαν καλύβες. Δημιουργούνται 4 συνοικισμοί στους 4 λόφους στους οποίους θα εγκατασταθούν κι άλλοι Λασταίοι «ως και συνδημόται και φίλοι αυτών Αγριδαίοι και Καμενιτσιώτες» οι

12. Γεννημένος το 1871, ο συγγραφέας του αναφέρεται σε γεγονότα που προφανώς ήταν πολύ κοντινά του όταν ήταν παιδί.

οποίοι έχτισαν καλύβες αφού «ηγόρασαν οικόπεδα»¹³. Το 1863 θα χτιστεί το πρώτο σπίτι, το 1870 η πρώτη εκκλησία, ο Άγιος Γεώργιος «εις ανάμνησην αντιστοιχού Λάστας». Οι οικογένειες συνεχίζουν την «τραμπάλα» βουνό - κάμπου κάθε Απρίλιο και Οκτώβριο (με το παλιό ημερολόγιο, δηλαδή Μάιο - Νοέμβριο με το σημερινό), καλλιεργώντας τόσο στη Λάστα όσο και στο Χάβαρι. Επειδή το καλοκαίρι έλειπαν όλοι, κάποιοι γείτονες Ρουμελιώτες τσοπαναράιοι τους φύλαγαν τα σπίτια — μέχρι το 1883, οπότε ορισμένες οικογένειες σταμάτησαν να τροπαλίζονται. Το 1893 σταμάτησαν όλες οι οικογένειες το ανεβοκατέβασμα. Κι οι κτηνοτρόφοι της Λάστας κατάφεραν να μεταβάλουν το Χάβαρι «συν τω χρόνω διά της καλλιεργείας σταφιδαμπέλων εις αληθή παράδεισον». Το 1909 ένας σεισμός θα ισοπεδώσει το χωριό κι ο οικισμός θα μεταφερθεί από τους λόφους στην πεδιάδα, στη σημερινή του θέση. Όμως το Χάβαρι δεν είναι το μόνο χωριό που ίδρυσαν οι Λασταίοι: υπάρχουν ακόμα και τα Λαστέικα του Πύργου (τα ίδρυσαν εργάτες γης, στις σταφίδες του Πύργου, δηλαδή) και το Καρβούνι ή Λαστέικα Καλύβια στη Γορτυνία, ενώ λίγες οικογένειες εγκαταστάθηκαν στην Τρυπιά του Αιγίου, χωριό που πρωτοδοκίμασαν την τύχη τους οι ορεινοί Λασταίοι ως εργάτες στη σταφίδα, χωρίς όμως να ριζώσουν, ίσως λόγω της έλλειψης γης στην περιοχή.

Οι Επτανήσιοι που εγκαθίστανται στη Ζαβέρδα στη διάρκεια του 19ου αιώνα προέρχονται σχεδόν όλοι από τη Λευκάδα, το Μεγανήσι, το Θιάκι. Ορισμένοι, λίγοι, απ' αυτούς είναι ψαράδες — τρατολόγοι που θα εγκατασταθούν στον Κόλυμπο (ή προσωρινά στην Πογωνιά) κι οι απόγονοί τους θα συνεχίσουν κατά κανόνα ν' ασχολούνται με τη θάλασσα, είτε στο Ιόνιο είτε στους ωκεανούς. Στη συντριπτική τους όμως πλειοψηφία είναι γεωργοί από τα άγονα, ορεινά χωριά της Λευκάδας που έρχονται στη Ζαβέρδα ως σέμπροι, παρασποριάηδες, εργάτες γης, θεριστάδες. Ειδικότητά τους τα «τσοπόρια»: κομμάτια γης γεμάτα πέτρες, στα ριζά του βουνού, που δεν μπορεί να τα δουλέψει τ' αλέτρι. Οι Λευκαδίτες θα τα καλλιεργήσουν με το τσαπί και θα καταβάλουν στον ιδιοκτήτη κάποιο ποσοστό της σοδειάς που μπορούσε να είναι τα 4/5, τα 2/3 (τριτάρικο) ή το 1/2 (μισακάρικο), ανάλογα με την ανάγκη του Λευκαδίτη και την προσφορά ή ζήτηση γης που υπήρχε. Νοικιάζουν και χωράφια από τον Ράγκο ή άλλους μεγαλοϊδιοκτήτες. Το μίσθωμα παραδοσιακά είναι ίσο με το σπόρο που παίρνει το χωράφι — αλλά ξανά η συμφωνία εξαρτάται από την ανάγκη του «αγρολήπτη». Στο θερισμό η παρουσία των νησιωτών είναι αναγκαία, χωρίς αυτούς η σοδειά δεν μπορεί να συγκεντρωθεί. Καταφθάνουν κατά εκατοντάδες με καϊκια απ' τα

13. Είναι χαρακτηριστικές οι αναφορές που υπογραμμίζουμε, που μας λένε ότι οι πρώτοι έποικοι κατέλαβαν «αρκετή έκταση», οι δεύτεροι «περιορισμένη», οι τρίτοι «ηγόρασαν οικόπεδα». Προφανώς, πρέπει να τ' αγόρασαν από τους πρώτους ή δεύτερους οι οποίοι πρόλαβαν να δημιουργήσουν δικαιώματα κατοχής στην αδέσποτη γη του Χάβαρι. Αλλιώς, αν η περιοχή ανήκε σε κάποιον, θα έπρεπε και οι πρώτοι να είχαν πληρώσει.

νησιά κι αναλαμβάνουν κατά ομάδες αποκοπή το θέρισμα (το αλώνισμα είναι δουλειά των βλάχων, που συνήθως διαθέτουν τ' αναγκαία άλογα). Μένουν σε πρόχειρες καλύβες ή στο ύπαιθρο, αναλαμβάνουν δουλειές του ποδαριού και κατά τον Αύγουστο θα μεταφερθούν (μαζί με Ζαβερδιανούς) στις ακτές της Πελοποννήσου για το μάζεμα της σταφίδας. Όσοι πρόκειται να καλλιεργήσουν γη θα ξαναγυρίσουν στη Ζαβέρδα το φθινόπωρο και μετά τη σπορά θα ξαναγυρίσουν στο νησί. Μέσα απ' αυτές τις διαδικασίες κάποιες κοπέλες, κάποιοι νέοι θα παντρευτούν στη Ζαβέρδα, ενώ άλλοι θα έρθουν ήδη παντρεμένοι και με οικογένειες αναζητώντας καλύτερη τύχη.

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Το Σχήμα 1 είναι εύγλωττο: από το 1907 και μετά η περιοχή της Ζαβέρδας (αλλά και ο οικισμός) εμφανίζει πληθυσμιακή στασιμότητα. Από τη μια, σταματά η τροφοδότησή της από τους ορεινούς όγκους της Ηπείρου και τη Λευκάδα, από την άλλη εμφανίζονται τα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Αυστραλία, την Αμερική, τα αστικά κέντρα της χώρας. Όπως άλλωστε προκύπτει και από τον Πίνακα 4, ελάχιστοι είναι οι έποικοι που εγκαθίστανται στο χωριό στη διάρκεια του μεσοπολέμου.

Με την αυγή του αιώνα, θα αρχίσει αμέσως η υπερπόντια μετανάστευση, κυρίως προς την Αυστραλία. Ελάχιστα στοιχεία έχουμε για την έκτασή της και για τα χαρακτηριστικά των μεταναστών. Δύο όμως στοιχεία εμφανίζονται ανάγλυφα από τις αφηγήσεις αιωνόβιου γέροντα που είχε και ο ίδιος μεταναστεύσει στην Αυστραλία.¹⁴ Το πρώτο, ότι οι μετανάστες ήταν «παιδιάρια», κατά την έκ-

14. Πρόκειται για τον Γιώργο Στράτο ή Πολυχρόνη, που πέθανε το 1984. Γεννημένος το 1887 είναι ο μεγαλύτερος μεταξύ 4 αδελφών και μιας αδελφής. Θα μεταναστεύσει στην Αυστραλία σε ηλικία 14 ετών. Βρίσκεται ήδη εκεί ο πατέρας του, που δουλεύει μάγειρος. Το εισιτήριο για την Αυστραλία (12 λίρες το παιδικό, διπλάσιο για μεγάλους) το πληρώνει Θιακός, φίλος του πατέρα του, που έχει μανάβικο στο Περθ. Θα δουλέψει 6 μήνες σ' αυτόν (με 2 λίρες μισθό μηνιαίο) για να βγάλει το εισιτήριο κι αμέσως μετά θα πάσει δουλειά σ' έναν Αυστριακό που έχει εστιατόριο και θα πληρώνεται 6 λίρες το μήνα. Η λίρα τότε αντιστοιχούσε σε 25 δραχμές. Σε λίγο, αμέσως μόλις τελειώσει το δημοτικό, θα ακολουθήσει κι ο αδελφός του Πάνος (5 χρόνια μικρότερος, τρίτος στη σειρά), που θα του πληρώσει ο ίδιος το εισιτήριο. Ο πατέρας είναι άσωτος, χαρτοπαίζει, σπατάλα τα λεφτά. Ο Πάνος είναι άρρωστος από ελονοσία και θα μείνει 6 μήνες άνεργος μέχρι να αναρρώσει. Στη συνέχεια θα δουλέψει σε κάποιον από το Καστελόριζο που φτιάχνει τσιγάρα. Το 1911 θα στείλουν πίσω στο χωριό τον πατέρα με 1.000 λίρες που θα καταναλωθούν για την ανέγερση κατοικίας. Ο πατέρας θα στείλει την ίδια χρονιά στην Αυστραλία και το μικρότερο αδελφό, τον Νίκο, γεννημένο το 1896. Ο Γιώργος θα γυρίσει πίσω το 1912 για να πάει εθελοντής στον πόλεμο και θα ξαναγυρίσει στην Αυστραλία μετά τη λήξη του, το 1914. Άσχημη η ζωή στην Αυστραλία, δεν τους θέλανε, τους αποκαλούσαν «ντόγκος» (σκυλιά). Οι Ιταλοί δούλευαν στις γραμμές του τρένου, οι Έλληνες σε μαγαζιά. Το 1921 θα επιστρέψει οριστικά στο χωριό, ενώ τα δύο άλλα αδέρφια θα μείνουν για πάντα στην Αυστραλία με τις οικογένειές τους. Μετά το Περθ δούλε-

φρασή του. Από τους δώδεκα μετανάστες που θυμόταν να έχουν φύγει μεταξύ 1900 - 1920 μόνο ένας ήταν οικογενειάρχης κι ένας άλλος είχε κάνει το στρατιωτικό. Οι μισοί από τους υπόλοιπους δέκα δεν ήταν ακόμη δεκαπέντε χρονώ όταν έφυγαν από το χωριό για την Αυστραλία ή την Αμερική. Το δεύτερο, ότι μεταναστεύουν όσοι σχετίζονται με συγγενικούς δεσμούς με τα Επτάνησα (έστω κι-αν το σόι τους δεν κατάγεται από εκεί) όπου το μεταναστευτικό ρεύμα εκδηλώθηκε νωρίτερα.

Από το δημοτολόγιο της κοινότητας καταγράψαμε όσους αναφέρονταν ως μόνιμοι κάτοικοι εξωτερικού το 1955, που έγινε το δημοτολόγιο. Η ανάλυσή μας δηλαδή δεν περιλαμβάνει όσους μετανάστευσαν, έζησαν λιγότερα ή περισσότερα χρόνια στο εξωτερικό και στη συνέχεια επέστρεψαν. Με βάση τα στοιχεία αυτά (που αφορούν μόνο στην κοινότητα κι όχι την ευρύτερη περιοχή της Ζαβέρδας) προκύπτει ότι στην περίοδο του μεσοπολέμου εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο εξωτερικό 37 άτομα, προερχόμενα από 24 οικογένειες του χωριού, από τις οποίες 6 είναι οικογένειες με προέλευση τα Επτάνησα και 10 οικογένειες πρωτοκατοίκων. Πρόκειται πρώτιστα για ανδρική μετανάστευση, μόνο 9 είναι γυναίκες και όλες έχουν αδελφό ή σύζυγο μετανάστες (3 ανδρόγυνα). Από τους 37 οι 26 βρίσκονται στην Αυστραλία κι όλοι σχεδόν οι υπόλοιποι στην Αμερική. Δεν έχουμε αυτή τη στιγμή στοιχεία για το μέσο μέγεθος των οικογενειών εκείνη την εποχή αλλά για 26 περιπτώσεις ανδρών μεταναστών που βρήκαμε στοιχεία για τη σύνθεση της οικογένειας από την οποία προέρχονται, οι 17 ανήκαν σε 9 οικογένειες με 5 - 8 παιδιά και οι υπόλοιποι 9 σε 8 οικογένειες με 2 - 4 παιδιά. Ο μέσος όρος παιδιών κατά οικογένεια είναι 4,4. Και πρόκειται όχι μόνο για πολύτεκνες, αλλά και για κατ' εξοχήν αρρενογονικές οικογένειες: από το σύνολο των 79 παιδιών που έχουν αυτές οι 18 οικογένειες, 54 είναι αγόρια και μόνο 25 κορίτσια.

Φυσικά, η μετανάστευση προς το εξωτερικό που καταγράψαμε δεν αρκεί για να εξηγήσει την πληθυσμιακή στασιμότητα της Ζαβέρδας μεταξύ 1907 και 1940. Για την περίοδο 1907 - 1920 πρέπει να προσθέσουμε τους πολέμους, τη γρίπη του '17, τον αποκλεισμό (Valaogias, 1960). Είναι φανερό όμως από τον Πίνακα 3 πως η περιοχή της αποπέμπει πληθυσμό κι επομένως πρέπει να συμπεράνουμε πως την ίδια εποχή υπάρχει κι ένα ισχυρό ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης. Ισχυρότερο μάλιστα απ' αυτό της εξωτερικής, γιατί δεν θα πρέπει όσοι μετανάστευσαν μόνιμα προς το εξωτερικό να είναι πολύ περισσότεροι από τους

με στην Αντελαϊντ και μετά το 1915 στη Μελβούρνη. Γυρίζοντας το 1921 έφερε μαζί του 2.000 λίρες - η λίρα τότε είχε φτάσει 60 δραχμές. Αγόρασε με 54.000 δραχ. περίπου 150 στρέμματα από τον Ράγκο και 250 πρόβατα που τα έδωσε μισακά στην αδελφή του και το γαμπρό του. Με χρήματα που έστειλαν και τα άλλα αδελφια του αγόρασαν συνολικά 300 στρέμματα. Τα καλλιεργούσε ο ίδιος με τον αδελφό του που είχε μείνει στο χωριό (είχαν δύο ζευγάρια) και τα έδιναν μισακάρικα και τριτάρικα.

καταγραμμένους στο δημοτολόγιο. Ένα μέρος τους βέβαια κινείται προς τις γειτονικές περιοχές (την Πογωνιά, το Στενό, τη Βόνιτσα), που όπως είδαμε απορροφούν κι αυτές πληθυσμό από τους οικισμούς που διαλύονται. Ένα άλλο, μάλλον το σημαντικότερο, πρέπει να το απορροφά η Αθήνα. Δεν είμαστε όμως σε θέση ν' αποτιμήσουμε την ένταση αυτών των ρευμάτων γιατί τα αρχεία της κοινότητας δεν περιέχουν σχετικά στοιχεία κι απαιτείται επίπονη έρευνα ανάμεσα στις οικογένειες για να διαπιστώσει κανείς ποιοι έφυγαν, για πού και πότε.

ΣΥΜΠΕΡΑΙΝΟΝΤΑΣ

Η περιοχή της Ζαβέρδας παρουσιάζει κατά το 19ο αιώνα όλα τα χαρακτηριστικά του τόπου που «κατακτάται»: συνεχής δημιουργία και ανασύνθεση των οικισμών, εκχερσώσεις, εγκατάσταση νέων κατοίκων. Με εξαίρεση όμως την εκπληκτική δεκαετία του 1880, οι ρυθμοί αύξησης του πληθυσμού της είναι συνήθως κάτω από το μέσο όρο — ακόμη και σε σύγκριση με την επαρχία στην οποία ανήκει και της οποίας αποτελεί ένα από τα ελάχιστα πεδινά μέρη. Κι όμως, παρά την ασθενή δημογραφική της ανάπτυξη, αποτελεί πραγματικό χωνευτήρι ποικίλων πληθυσμών. Επομένως, σε περιοχές όπως η Δυτική Πελοπόννησος ή η Ανατολική Στερεά, που εμφανίζουν την ίδια περίοδο πολύ πιο γρήγορους ρυθμούς πληθυσμιακής ανάπτυξης, τα φαινόμενα της ανάμιξης ορεινών, πεδινών και νησιωτικών πληθυσμών πρέπει να ήταν πολύ εντονότερα.

Στις αρχές του 20ού αιώνα φαίνεται ν' αποκαθίσταται ισορροπία ανάμεσα στον πληθυσμό και το χώρο: δεν μπορεί να είναι τυχαίο το ότι από το 1907 ως το 1940, για μια ολόκληρη γενιά, ο πληθυσμός παραμένει σταθερός. Η μετανάστευση, υπερπόντια και εσωτερική, απορροφά τα «πληθυσμιακά πλεονάσματα» της Ζαβέρδας. Πρέπει εδώ να υπενθυμίσουμε τον ανδρικό χαρακτήρα της μετανάστευσης και να προσθέσουμε πως στις αρρενογονικές οικογένειες, που στέλνουν τα παιδιά τους στην Αυστραλία ή την Αμερική, από τα 3 - 5 αγόρια που διαθέτουν μένουν στο χωριό μόνο 1 - 2: η μετανάστευση λειτουργεί σαν ασφαλιστική δικλείδα που εμποδίζει τον παραπέρα κατατεμαχισμό της οικογενειακής περιουσίας, γης ή ζώων, κι επιτρέπει στους απομένοντες να επιζήσουν. Η οικονομία της, οικονομία ζωάρκειας που παράγει σιτηρά, κτηνοτροφικά προϊόντα και λίγο κρασί, απαιτεί μεγάλες εκτάσεις, οι οποίες προς το τέλος του 19ου αιώνα εξαντλούνται. Άλλωστε οι μεγάλοι γαιοκτήμονες της περιοχής φαίνεται ότι προτιμούν να νοικιάζουν τη γη τους σε κτηνοτρόφους παρά σε γεωργούς: οι πρώτοι πληρώνουν σε χρήμα, οι δεύτεροι θα δώσουν στάρι ή καλαμπόκι — αν η χρονιά πάει καλά. Η στενότητα, λοιπόν, της γης, που προσδιορίζεται και από τη θέληση των γαιοκτημόνων και από το κληρονομικό δίκαιο και από τις δυνατό-

τητες της γης ν' αποδώσει με βάση την υπάρχουσα τεχνολογία (από τις παραγωγικές σχέσεις και τις παραγωγικές δυνάμεις δηλαδή) σπρώχνει τους κατοίκους στη μετανάστευση. Ο πληθυσμός θα αυξηθεί μόνο στη δεκαετία του '40, όταν τα σύνορα θα κλείσουν εξαιτίας του πολέμου κι οι συνθήκες που θα δημιουργήσουν η κατοχή κι ο εμφύλιος θα κάνουν την επιβίωση στα αστικά κέντρα δυσκολότερη απ' όσο στην ύπαιθρο.

Οι πρώτοι που φεύγουν είναι κυρίως οι γεωργοί: είδαμε ότι οι πρωτοκάτοικοι κι οι Επτανήσιοι είναι κυρίως γεωργοί. Αυτό δεν σημαίνει πως βρίσκονταν σε χειρότερη θέση από τους κτηνοτρόφους ή τους εργάτες της Ζαβέρδας. Για να φύγει κανείς πρέπει πριν να εξασφαλίσει το εισιτήριο. Αν δεν το βρει μέσα από τα οικογενειακά ή φιλικά κυκλώματα (που, όπως είδαμε, δεν είναι πάντα όσοι αφιλοκερδή) θα πρέπει να δανειστεί — και μπορούν να δανειζονται βέβαια όσοι διαθέτουν πίστη, όσοι δηλαδή μπορούν να δώσουν εχέγγυα στον τοκογλύφο πως δεν θα χάσει τα λεφτά του. Κι αυτοί δεν είναι οι φτωχότεροι. Για την εσωτερική μετανάστευση δεν έχουμε στοιχεία και τίποτα δεν μας επιτρέπει να ισχυριστούμε πως απορρόφησε τις ίδιες κατηγορίες με την υπερπόντια.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως οι βουνίσιοι κι οι νησιώτες που εγκαταστάθηκαν το 19ο αιώνα στην περιοχή της Ζαβέρδας καταστάλαξαν μετά από πολλές μετακινήσεις σε τέσσερις οικισμούς (Ζαβέρδα, Πογωνιά, Σκλάβαινα, Στενό), οι οποίοι δεν αποτέλεσαν παρά τη βάση ντόπιων και νεήλυδων, για νέες εξορμήσεις στη διάρκεια του 20ού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανωνύμου, 1855, «Περί της Ελληνικής γεωργίας», *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, 49 - 86 και 129 - 144.
- Αραβαντινός Π., 1856, *Χρονογραφία της Ηπείρου* (φωτογραφική ανατύπωση Ηλ. Ρίζου), Αθήνα.
- Καράμπελας Α.Ι., 1963, *Η ίδρυσις του χωριού Χάβαρι*, Αθήνα.
- Χουλιάρáκης Μ., 1973, Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821 - 1971, ΑΙ, ΑΙΙ Β, Γ.
- Ψυχογιός Δ., Παπαπέτρου, Γ., 1984: «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, 3 - 25.
- Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος (ΚΕΔΚΕ), 1961, *Στοιχεία Συστάσεως και Εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων*, τ. Ι, Αιτωλοακαρνανία. Αθήνα.
- Polyzos N.I., 1947, *L'émigration Grecque*, Recueil Sirey, Παρίσι.
- Valaoras V. (reprinted from the Milbank Memorial fund Quarterly, April 21960), *A Reconstruction of the demographic history of modern Greece*, New York.